

Zemahşerî'nin Bir Saati

Âdem CEYHAN

(Tanınmış Müslüman Türk âlim ve ediplerinden Zemahşerî'ye dair okuduğum bir makale, ben-de onun hayatını ünlü Avusturyalı biyografi yazarı Stefan Zweig'in **Kendi Hayatının Şiirini Yazarlar** adlı eserinde Tolstoy'un "Hayatının Bir Günü"nü¹ anlattığı gibi hikâyeye etme arzusu uyandırdı. İslâm-Türk tarihinin bu meşhur adamının hayatını böyle anlatmanın daha ilgi çekici ve hafızada kalıcı olacağını düşündüm. Hikâyede şahıs ve vak'alar tamamen tarihî gerçeklere bağlı kalınarak tasavvur ve tasvir edilmiştir.)²

Zemahşerîli Mahmud elindeki kitabı bir kenara koydu.. Fesühbanalâh!.. Merhum Gazalî bu eserinde sanki bizzat kendisinin geçirdiği inkılâpları, buhranları arayış ve buluşları anlatıyor!.. Şimdi hayat kitabının sayfaları hızla çevriliyormuş gibi, ömrünün her safhasına dair bölük pörçük intibalar şuuruna hücum ediyor... Mazisi-ne ait birçok hâdis, bulanık şekiller hâlinde kafasına üşüşmekte: Ayağı kırık, zavallı bir serçe... Annesinin bedduası... Uğradığı ilk felâket ve onun daima hissettiği acısı. Tek ayak üzerinde durmaya, muvazenesini korumaya çalışan genç bir adam. Babasının hapsedilmesi ve ölümü... Geçim sıkıntıları... Nizamülmülk'ten vazife talebine karşı aldığı menfi cevap... İlim tahsil uğrunda geçen seneler... Diyar diyar seferler; onlarca hocadan aldığı ve yüzlerce, binlerce talebeye verdiği dersler; gençlik çağında kanını kaynatan hırs, ikbal ve şöhrat düşkünlüğü... Muhafizleriyle giriştiği ateşli fikir kavgaları... Sayısı neredeyse yaşına ulaşmış telif eserler... Şim-

di bunların hepsi geride kalmıştı!..

Mahmut Hoca harp meydanını bilgece seyreden yorgun ve yaralı bir savaşçı gibi hissediyordu kendisini. Fırtına dinmiş, vücut ülkesine sükün sınımişti. Çünkü yaşı yetmişe yaklaşmış, ölüm ve ötesine dair düşünceler benliğini iyice sarmıştı...

Mütalâa etmekten en çok zevk aldığı eserlerden biri de kendi hayat kitabıydı. Ömrünün safhaları insicamlı olarak değil, iç içe girmiş vaziyette gözlerinin önünde canlanıyordu:

Şimdi altmış altı yaşında olduğuna göre, demek ki, hicretin 467. yılında başlamıştı yolculuk... Rahmetli babasından Miraç Kandil'nde dünyaya geldiğini öğrendiği zaman iftiharla karışık bir sevinç duymuştu. Annesi de: "Oğlum sen mübarek bir gecede doğdun" derdi...

Mahmut Hoca, merhum babasının o günkü heyecanını, telâşını "ayne'l-yakîn" görmüş gibi tasavvur etmeye çalışıyordu. O kutlu gecede ki mutlu doğum, kim bilir ne kadar sevindirmişti rah-

metli Ömer Hocayı!.. Hem kandil aydınlığı, hem de sevgili oğlunun doğuşu, "nur üstüne nur"du!..

İhtiyar âlim kendi varlığı, hâli, mazisi ve istikbali üzerinde düşünmekten garip bir zevk alıyordu. Henüz hiçbir şeyden haberdar olmadığı, omuzlarına "dağların bile tasimaktan korkup kaçtığı" ağır yükün binmediği çocukluk çağı ne güzeldi!.. Hey gidi günler!.. Çok hareketli, kabına sığmayan, afacan bir çocuk olduğunu hatırlayabiliyordu!..

Tahta bacağını fark edince yüzü buruştu, ince bir sızı duymuştu, tevekkül ve alışkanlıkla karışık... Âh, hayatının en büyük hicranlarından biri de küçük yaşta başına gelen o musibetti!.. Sağlam olanların farkına bile varamadan, gayet tabii bir şekilde kullandıkları bacağın eksikliğini kendisi sık sık hatırlıyor, acı acı hissediyordu... O kara gün şimdi hayalinde bir kere daha canlanmıştı:

Bir gün evin bahçesinde bir serçe avlanmış ve zavallının bacağına bir ip bağlamıştı. Avluda oynarken bir ara kuş elinden kaç-

Ömrü öğrenmek ve öğretmek için diyar diyar gezmekle geçmişti. Buhara'da, Bağdat'ta, Mekke'de pek çok âlimden ders almış; dil ve edebiyat bilgilerini tahsil ettikten sonra tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerde büyük bir mütehasıs olmuştu. Bir taraftan yüzlerce talebeye ders verirken, diğer taraftan çeşitli konularda eser telif etmişti. Doğrusu, gittiği her yerde ilmin değerini bilen devlet adamları, meslektaşları ve öğrencileri tarafından büyük bir saygı ve ilgi görmüştü. İnsanlar ona "Fahr-i Harzem" diyorlardı, 'Harzem'in iftihar vesilesi'...

muş, bir duvarın deliğine girivermişti. Kendisi hayvanı oradan çıkarmak için ipin dışarıda kalan kısmını çekince, eyvah! Kuşcağızın ayağı kopmuştu!

Annesi onun bu yaramazlığını görünce öyle üzülmüş, incinmişti ki... Üzüntü ve öfkeyle:

— Onun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın, e mi! diye haykırmişti.

Âh anneciğim, keşke öyle beddua etmeseydin!. Merhameti taşan ana yüreği bir an öfkeye kapılarak sanki o zavallı serçenin âhını dile getirmişti.

O kara günü, o kaza, belâ gününü hatırlamak bile istemiyordu... Arkadaşları tarafından eve getirildiğinde bacağı mosmor olmuştu. Babasının çağırdığı hekim, muayene ettikten sonra, üzüntüyle iç çekerek:

— Hocam, demişti, vücudu kurtarmak için maalesef bacağı kesmek zorundayız... Yoksa kangren vücudun diğer yerlerine de yayılır...

Çaresiz baba, yüreği kan ağlayarak ameliyata izin vermek zorunda kalmıştı... Zavallı annesinin gözleri ağlamaktan kan çanağına dönmüştü...

Mahmut, bacağı kesilip sakat kalınca, o kuşun ayağının kopuşunu ve annesinin bedduasını acı acı hatırlamıştı...

İlk zamanlarda ağlıyor, bu gerçeği bir türlü kabullenemiyordu. "Allah'ım, neden, neden ben?!" diye sessiz feryatlar yükseliyordu içinden... Günlerce somurtmuş ve hayata küsmüştü... Demek, bir ayağı dizinden kesilip sakat kalmış ve takma bir bacakla yürümek zorunda kalmıştı ha?! İnanamıyordu buna!.. Dağlanan bacağıyla birlikte sanki yüreği de dağlanmış, yanmıştı... Baca-

ğının eksikliğini uyanık bulunduğu vakit beyninde bir ur ve kalbinde bir yara gibi hissediyordu.

Fakat zamanla bu yara kabuk bağlamış ve ilâhî takdiri kabullemişti Mahmud... Başka ne yapabiliirdi ki zaten? İsyan etmek, itiraz etmek neyi değiştirecekti ki?.. Sonra, kimi kime şikâyet edecekti ki?! Olan olmuştu bir defa... Hazret-i Peygamber, selâm olsun O'na, bir kediyi aç bırakarak zavallı hayvanın ölümüne sebep olan merhametsiz bir kadının Allah tarafından cezalandırıldığını bildirmemiş miydi? Mahmut Hoca, bazen "Evet, ceza amelin cinsindedir, ama bu çok ağır bir ceza değil mi?" diye düşünür, sonra sorularına Kur'an'dan, hadisten cevaplar arar, bulurdu. "Sevmediğiniz bir şeyde sizin için hayır olabilir..." mealindeki âyeti hatırlar, Allah'ın şeklen şer gibi görünen bu felâketle çeşitli hayırlar murad etmiş olabileceğini düşünürdü. Mademki insanın varlığı kendisinden değildi, o hâlde bu vücudun mucidi mülkünde istediği gibi tasarruf edebilirdi ve nitekim ediyordu da...

Babası da zavallı oğlunun çocuk yaşta başına gelen bu felâkete çok üzülüyor, onun ağır bir imtihanla sınıandığını düşünüyordu. Artık bir ayağı sakat olan evlâdı, geçimini ancak oturularak yapılan bir işle sağlayabilirdi. Bu sebeple onu bir terzinin yanına çirak olarak vermeyi düşünüyordu. Bir gün bu fikrini kendisine açmıştı. İncitmemek için üzüntüsünü gizlemeye çalışıyordu:

— Mahmut, demişti, evlâdım, seni bir terzinin yanına vereyim de terziliği öğren; böylece bir meslek sahibi olur, geçimini temin edersin... Olur mu?

Gözleri yaşarmış ve hayretle babasının yüzüne bakmıştı: Böyle bir şeyi kendisine nasıl teklif edebilirdi?. Okumayı ne kadar çok istediğini bilmiyor muydu?. Böyle okuma aşkıyla dolu olduğu hâlde başka bir işi nasıl benimseyebilir, tahsil düşüncesi aklından nasıl çıkardı ki?..

Öyle dolmuştu ki, ağlamaklı bir sesle:

— Baba, dedi, ne olur bırak okumaya devam edeyim!. Hocaların beni nasıl övdüğünü biliyorum! Ben okuyup büyük bir adam olmak istiyorum!..

Baba yüreği oğlunun yalvarmalarına fazla dayanamamıştı.. Herhalde o Mahmud'un arkadaşlarının sakat bacağıyla alay edeceklerini düşünerek böyle bir çare bulmuştu. Fakat oğlunun okuma hususunda bu kadar azimli ve istekli oluşundan ötürü sevinç ve övünç duymuş, onu şefkatle bağrına basarken:

— Peki oğlum, üzülme, demişti, yarın seni Harizm'deki medreseye götürüp kaydettireyim...

Mahmut, topallığının başkaları tarafından yanlış anlaşılması için, sakat kalışının şiddetli bir soğuk yüzünden olduğuna dair şahitler dinleterek bir vesika düzenlettirmişti... Gittiği her yerin hâkimine bu belgeyi göstererek imzalatıyordu. Ayrıca, topallığının belli olmaması için uzun elbise giyiyordu...

İlk tahsiliyle ilgili bilgileri, Allah rahmet eylesin, bizzat merhum babası Ömer Hoca vermiş, ayrıca onu Zemahşer'de bulunan diğer hocalara da göndermişti. Okuma yazmayı kısa sürede öğrenmiş ve derslerde büyük bir başarı göstermişti. Zaten babası namazda okunan sûre ve duaları

ezberletmiş, sonra Kur'an okumayı da az zamanda öğrenmişti. Mektebini, hocalarını ve derslerini çok seviyor, içinde öğrenmek için büyük bir istek duyuyordu.. Öğretmenler de ondaki üstün zekâ ve kabiliyeti, süratli kavrayışı kısa zamanda farketmiş, kendisine ayrı bir ilgi ve sevgi göstermeye başlamışlardı. Birbirlerine Mahmut'tan bahsederken hepsi de:

— Maşaallah, diyorlardı, Ömer Hoca'nın oğlu çok zeki bir çocuk! Allah nazardan saklasın!..

— Böyle giderse geleceği çok parlak olacak!..

— İnşaallah!.. İnşaallah!..

Henüz hayatının baharında iken, ailesinin başına ikinci bir felâket daha gelmişti: Müeyyidi'l-Mülk bin el-Hasan denen o zalim vezir, babasını siyâsî bir sebeple hapse atmıştı. Mahmut babasının affedilmesi için bir dilekçe yazmış; "Genç yaşta hapsedilen babam arkasında bakıma muhtaç çocuklar bıraktı.. Böyle bir kimsenin affedilmesi sevaptır.. Allah rızası için onu bağışlamanızı istirham ediyorum.." gibi acıdırıcı şeyler sıralamıştı... Şimdi öyle değersiz devlet ricaline yüz suyu dökmüş olmaktan acı duyuyordu. Zira rica ve ıstırahlanı fayda vermemiş, ne yazık ki, babası bu hapislik neticesinde ölmüştü... Genç yaşta ilk hocasını, en büyük desteğini kaybetmişti..

Mahmut medresede bilhassa dil ve edebiyatla dinî ilimlere alâka duyuyor, bu ilimlerle ilgili dersleri dinlemekten, eserleri okumaktan büyük bir zevk alıyordu. Şimdi hatırlıyordu da, şahsiyetinin teşekkülünde en tesirli hocası herhalde Ebû Muzar Mahmut bin Cerîr olmuştu. Bu adam, lûgat, nahiv ve tıp sahasında o

En büyük emeli, Kur'an'ın eşsiz edebî güzelliğini ispat edecek bir tefsir yazmaktı... Daha doğrusu, sevgili, vefalı dostu İbni Vahhas'ın ısrarlı ricası ve teşviği üzerine böyle bir karar vermişti. O zamana kadar öğrendiği Arapça ve edindiği bilgiler sayesinde Kur'an'ın her kelimesinde engin mânâlar keşfediyor, bu incelikleri, güzellikleri herkese ilân etmek için içinde büyük bir heyecan duyuyor, böylece kendi ilmi üstünlüğünü, dehasını da herkese göstermek istiyordu. Sanatçı çoktu ama usta olanı az... İnsanların çoğu da ne kadar uzun ömürlü olurlarsa olsunlar, cahil ve anlayışsız...

devrin sayılı âlimlerindendi, bir taraftan da Harizm'de Mu'tezile mezhebini yayıyordu. Genç Mahmut da hocasından etkilenmiş, onun fikirlerini benimsemişti. Allah taksiratını affetsin, ne kadar şaşırtıcı, cerbezeli bir adamdı!.. Kendisi de o toyluk günlerinde bu mezhebe mensup olduğunu gururla belirtmekten zevk almaz mıydı? "Mutezili Mahmut geldi!.. Açın!" Sanki akılla bütün kapılar açılıyormuş gibi!..

Gençlik çağındayken Sultan Melikşah devrini idrak etmişti. Melikşah zamanı Büyük Selçuklu Devleti'nin her bakımdan en parlak devri idi. Melikşah'ın rakiplerini bertaraf etmekte yardımını gördüğü ve büyük minnettarlık duyduğu dirayetli veziri Nizamülmülk de devlet idaresinde çok fal rol oynuyordu. Memleketin her tarafında medreseler açan Türk sultanıyla onun bu İran asıllı veziri, ilmî faaliyetleri teşvik ediyor. âlimleri himaye ediyorlardı. Gazalî de Nizamülmülk'ün hürmet ve ikramına mazhar olmuş. Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmişti. Sünnî İslâm esaslarını kabul eden Selçuklular'ı bu kültür faaliyetine sevkedenden mühim bir sebep de siyasi, askerî kuvvetleriyle mücadele ettikleri Şii, Rafizî ve Batınîler'e karşı ilim yoluyla da mücadele etmekte.

İşte o yıllarda kendisi de şiiir, edebiyat ve İslâmî ilimler sahasında namını duyurmaya başlamıştı. Ama onu üzen ve kızdıran şey, ilim ve kabiliyetçe kendisinden aşağı gördüğü kimselerin yüksek mevkileri işgal etmesine rağmen, kendisinin lâyık olduğu bir iş başına hâlâ gelememiş, getirilmemiş olmasıydı. O zaman Nizamülmülk'e bir kaside sunmuş, kendi kabiliyet ve meziyet-

lerini anlatarak ilmî seviyesine uygun yüksek bir makama getirilmesini istemiş, bu arada gençlik hırsıyla: "Büyük mevkilerin değersiz kimselere verilmesi apaçık bir zulümdür. Fakat şu zamanın cilvesine bakınız ki, âlim, fazıl insanlar sefalet içinde sürünüyor, değersiz kimselerse itibar görüyor!.. Sizinle benim aramdaki bağ ilim bağıdır... Benim gibi bir ilim adamını arasanız da bulamazsınız!.." gibi şeyler de yazmıştı. Fakat nedense Nizamülmülk'ten umduğu alakayı görememişti.. Herbâlde kendisini ağır övmesi ve Mu'tezile mezhebine mensup olmakla övünmesi, Ehl-i Sünnet'e bağlı ihtiyar vezirin hoşuna gitmemişti!..

Mahmut Hoca kalktı, ocağı yaktı... Camı sıcak bir şey içmek istiyordu... Diğer taraftan düşünmeye devam ediyordu... İnsanoğlu yaşlanınca sık sık maziye dahlıyor, hatıralarla yaşıyordu... Nizamiye hatırası, Gazalî'yi, dolayısıyla kendi hayatında onunkinen benzer geçirdiği bir buhranı hatırlattı:

40-45 yaşlarında iken şiddetli bir hastalığa yakalanmıştı... Hekimlerin "nâhike" dedikleri bu illet yüzünden çok zayıflamıştı. Bu hastalıktan kurtulunca kendi kendine şöyle karar vermişti: "Bir daha asla devlet adamlarına medhiye yazmayacak ve onlardan makam, ihsan dilenmeyeceğim... Gelip geçici dünyevî sultanları bırakarak Sultanlar Sultanına yöneleceğim..." O kararından sonra Mekke'ye gitmişti, mukaddes beldenin bereketinden feyz almak için!..

Evet, bu hastalık onda manevî bir inkılâba vesile olmuştu: Bir bakıma Gazalî'nin Nizamiye Medresesi'nde dört sene ders verdikten sonra müderrisliği bırak-

masına sebep olan ruhî buhrana benzer bir sarsıntı geçirmişti!..

Gazalî akıl ve duylulara dayanan bilgilere tamamiyle güvenilemeyeceğini anladığında o zamana kadar edindiği bütün ilimlerden şüphe etmeye başlamış, ancak tasavvuf limanına sığınarak huzur ve sükûna kavuşmuştu. Kendisi ise, dindar fakat gururlu bir ilim adamıydı. O şiddetli hastalıktan sonra mütevazı, kanaatkâr, kâmil bir âlim oluş yoluna girmişti. Sağlık bazen hastalık, hastalık da şifa gibiydi... Bu sebeple: "Beden sağlığı en büyük nimetlerden biri olduğu hâlde, fitne ve isyana sebep olabilir" demişti!..

Bu bakımdan kendisini şanslı sayıyor ve o badireyi atlattığı için Allah'a hamd ediyordu!..

Mahmut Hoca pişirdiği sütü kâseye doldurdu, içine biraz da bal karıştırdı. Yudumlarken gülümsedi... Hayyam'a atfedilen bir rubaiyi hatırlamıştı.. "Her ne zaman gönülün kederli olursa, esrar veya birkaç kadeb gül renkli şarap iç! Ey abmak, eğer bunu ve onu içmezsen taş ye, taş ye!" -Çok şükür ne kendisi, ne babası, ne de ailesinden bir kimse şarabı ağzına almıştı!..-

Astronomi, fizik, felsefe, mantık gibi ilimleri tahsil etmiş ve öğretilmiş olan Hayyam, aynı zamanda rubailerleriyle tanınan cerbezeli bir şair, şaşkın ve şaşırtıcı bir filozoftu. Kendisiyle yaptığı görüşmelerde onun Ebu'l-alâ el-Maarî'nin eserlerini okuduğunu öğrenmişti. Aralarında geçen münakaşalarda Hayyam ısrarlı davranmış fakat yaşlı olmasına rağmen derslerine devam etmiş, kendisini takdir etmişti. Oysa Maarî, haddinden fazla akılcıydı, İslâm inanç ve ibadet esaslarını hafife alan âmâ bir şairdi ama onun bu

düşünceleri Hayyam'ı da etkilemişti. Hayyam'da varlığın şakakları zonklatan bilmesecisini, hayatın sırrını, ölüm ve ötesini düşünmüş, fakat ne yazık ki, şiirlerinde herşeyin sonunun "hiç"e çıktığını, gerçeğin ve âlemin esrarının bilinemeyeceğini iddia ederek tesselliyi içki ve esrar âleminde aramış, alaycı bir kötümserlikle Epikür tarzında bir neşe arasında gidip gelmiş görünüyordu...

Maarrî ve Hayyam'ın taşıdığı hakikat ehli ise onların nefsi emareyi destekleyen telkinlerini: "Edepsizlik ediyorsunuz, doğru yoldan sapıyor ve zındıkları yetiştiriyorsunuz!" diye tenkit ediyorlardı..

Fakat Mahmut bir zamanlar münakaşa ettiği şairle ilgili garip bir şey duymuştu: Damadının Beyhakî'ye anlattığına göre, Hayyam İbn-i Sina'nın *Şifâ*'sından ilâhiyat bölümünü okurken "Bir ve Çok" bahsine gelince, kitabı kapatmış, vasiyette bulunacak kimseler çağırını, vasiyetini yapmış. Yatsı namazını kıldıktan sonra secdeye varıp: "Bu kul için ne kâdâr mümkünse, Seni o kadar tanıyabildim; beni bağışla ve bu bilip tanımamı bağışlanmama vesile ki!" demiş ve ruhunu teslim etmiş...

Zemahşerî bu rivayetin doğruluk derecesini bilemiyor, esasen artık "büyük mahkeme"ye intikal etmiş bir dava hakkında fikir beyan etmeyi de uygun bulmuyordu. Şairin akıbeti konusunda müspet-menfî bir şey söylemeden, ona isnad edilen eserlerdeki fikirleri tenkit edebilirdi sadece... Aslında ortalıkta Hayyam'a mâl edilerek yazılıp söylenen rubailerden hangilerinin kesinlikle ona ait olduğu da meçhuldü... Ya kendisi, kendi akıbeti ne olacaktır!?

Zemahşerî, yorgun gözlerle kitaplarına ve duvardaki levhaya bakıyordu. Gece vakti insanın hassasiyeti daha da artıyordu galiba... Ah şu korkunç, esrarengiz sessizlik!.. Şu varlık içinde çektiği yokluğu, yalnızlık azabını şimdi daha acı biçimde, daha içten hissediyordu. Kendisini ilmi çalışmalarına vermesinde işte bu aile meşguliyeti olmayışının da payı vardı. Ne yazık ki, aşk ve izdivaçtan yana şansı pek yaver gitmemiş, sevmeye ve sevilme ihtiyacını tatmin edememişti.. İtiraf etmeli ki, insanın bu eksikliğinin yerini başka hiçbir şey dolduramıyordu.. Hırçınlığını, titiz ve asabî davranışlarını biraz da bu tatminsizliğe bağlıyordu. Oysa hassas bir insan, güzelliklere âşık bir şairdi. Mutlu bir aile hayatını, sevgili, şefkatli bir eşi ne kadar özlemişti!.. Şu yaşında bile genç hissettiği gönlünün vefasız güzeller yüzünden çektiği cevr ü cefayı bir şiirinde şöyle dile getirmişti:

"Ahu gözlü Türk güzellerinden ne zaman bir vefa ümidine kapılsam, bu ümidim hep boşa çıkıyor!.. Onların benimle yaptıkları ahde, vefa göstermeleri nasıl mümkün olur ki?.. Siz Türk dilinde 'vefa'yı ifade eden bir kelimede duyduunuz mu?!"

Ömrü öğrenmek ve öğretmek için diyar gezmekle geçmişti. Buhara'da, Bağdat'ta, Mekte'de pek çok âlimden ders almış; dil ve edebiyat bilgilerini tahsil ettikten sonra tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerde büyük bir mütehassis olmuştu. Bir taraftan yüzlerce talebeye ders verirken, diğer taraftan çeşitli konularda eser telif etmişti. Doğrusu, gittiği her yerde ilmin değerini bilen devlet adamları, meslektaşları ve öğrencileri tarafından büyük bir saygı ve ilgi

Gençlik çağındayken Sultan Melikşah devrini idrak etmişti. Melikşah zamanı Büyük Selçuklu Devleti'nin her bakımdan en parlak devri idi. Melikşah'ın rakiplerini bertaraf etmekte yardımını gördüğü ve büyük minnettarlık duyduğu dirayetli veziri Nizamülmülk de devlet idaresinde çok faal rol oynuyordu. Memleketin her tarafında medreseler açan Türk sultaniyle onun bu İran asıllı veziri, ilmi faaliyetleri teşvik ediyor, âlimleri himaye ediyorlardı. Gazalî de Nizamülmülk'ün hürmet ve ikramına mazhar olmuş, Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmişti. Sünnî İslâm esaslarını kabul eden Selçuklularını bu kültür faaliyetine sevkedenden mühim bir sebep de siyasî, askerî kuvvetleriyle mücadele ettikleri Şîî, Rafizî ve Batınîler'e karşı ilim yoluyla da mücadele etmekte.

görmüştü. İnsanlar ona "Fabr-i Harzem" diyorlardı, 'Harzem'in iftihar vesilesi'...

Aslen Türk olduğu halde Arapça'yı öyle mükemmel derecede öğrenmişti ki, bir gün Ebû Kubeys tepesine çıkarak, Araplara hitaben: "Gelin, babalarınızın, dedelerinizin dilini benden öğrenin!.." diye seslenmişti..

Esasen kendisi dil ve edebiyat ilimlerini tefsir, hadis, kelâm gibi yüksek din ilimleri için bir vasıta olarak görüyordu.. Adı üstünde "alet ilimleri"ydi bunlar. Meselâ Harîrî'nin *Makamat*'ını çok beğenmiş, onun edebî dehasını takdir etmişti (hoşa gidip merak uyandıran kısa hikâyelerdi bunlar) ama, bu tür eserlerde serseri ve ahlâksız kahramanların maceralarının anlatılmasını doğru bulmuyordu. Kendisi bunların konularını değiştirmiş, ahlâkî telkinde bulunarak yeni bir makâlfe türü meydana getirmişti. Bir aletin nasıl kullanıldığı kadar onunla neyeye varıldığı da mühim değil miydi? Ona göre edebî eserler insanı kötülüklerden nefret ettirmeli, iyiliklere, ulvî şeylere özendirici, fazilette sevk edici olmalıydı. Peki, kendisi bu "alet"lerle neyi keşfetmiş, hangi "âli", yüce sonuca ulaşmıştı?..

En büyük emeli, *Kur'ân*'ın eşsiz edebî güzelliğini ispat edecek bir tefsir yazmaktı... Daha doğrusu, sevgili, vefalı dostu İbni Vahhas'ın ısrarlı ricası ve teşviği üzerine böyle bir karar vermişti. O zamana kadar öğrendiği Arapça ve edindiği bilgiler sayesinde *Kur'ân*'ın her kelimesinde engin mânâlar keşfediyor, bu incelikleri, güzellikleri herkese ilân etmek için içinde büyük bir heyecan duyuyor, böylece kendi ilmi üstünlüğünü, dehasını da herkese göstermek istiyordu. Sanatçı çok-

tu ama usta olanı az... İnsanların çoğu da ne kadar uzun ömürlü olurlarsa olsunlar, cahil ve anlayışsız...

Yıllarca süren emek bir süre önce meyvesini vermişti: Keşşaf!.. Tefsiri, ilim çevrelerinde büyük yankılar uyandırmıştı. Gerçi bazı ayetleri Mu'tezile mezhebine göre yorumlaması ve aklı haddinden fazla hâkim kılması dolayısıyla Ehl-i Sünnet âlimlerinin tenkitlerine uğramıştı. Ama herkes *Kur'ân*'ın bir belâgat mucizesi olduğunu ispat etmesi bakımından onu büyük bir takdirle karşılamış, alkışlamıştı. *Keşşaf*, kendisinin baş eseri sayılmaya lâyıktı. Tenkit sahiplerine kızmış, takdir ve tebriklerden gurur duymuştu...

Yıllardır kitaplığını dolduran eserlerini düşünerek: "Topallardan kimisinin yücelere yükselmekte nice sağlam ayaklılardan daha ileride olduklarını gördüm" diye kendisini teselli etmişti.. Şimdi, ömrünün son demlerinde kendi kendine soruyordu: "Der-yadan inciler, cevherler bulup çıkaran usta kâşif, söyle! Niyetin neydi, hünerini ispat etmek mi?.."

el-Munkızü Mine'd-Dalâlî tekrar eline aldı, biraz daha okumak istiyordu:

"...Baktım ki, dünya alâkalarına dalmışım, bu alâkalar her taraftan beni çevrelemiş. Yaptığım işleri düşündüm... En güzeli ders vermek, ilim öğretmekti. Bunda da âhirete pek faydası olmayan ehemmiyetsiz birtakım bilgilerle meşgul olduğumu gördüm. Ders vermekteki niyetimi yokladım; onun da Allah rızası için olmadığını, mevki sahibi olmak, şan ve şeref kazanmak arzusundan ileri geldiğini anladım. Uçurumun kenarında bulunduğuma, vaziyetimi düzeltmeye uğraşmazsam ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim.

Bir müddet hep bunu düşün-düm... Henüz irademe sahiptim. Bir gün Bağdat'tan çıkmaya, o hâllerden kurtulmaya kat'i karar verirdim; ertesi gün bu karardan vazgeçerdim. Kararsızlık içinde idim... Bir sabah âhîret isteğine meyl ve arzum kuvvet bulsa, akşamüzeri muhakkak dünya arzularını bir ordu gibi üzerime saldırarak o arzuyu dağıtırdı. Dünya arzuları zincir gibi beni makam ve mevkiye doğru sürüklüyordu. İman münadisi de şöyle seslenirdi:

— Göç zamanı gelmiştir. Ömrün sona ermek üzeredir. Ömünde uzun âhîret seferi vardır. Şimdiye kadar edindiğin amel ve ilim hep riya ve gösterişten ibarettir... Şimdi âhirete hazırlanmazsan ne zaman..."

Göz kapakları ağırlaşıyor, sayfadaki satırlar, kelimeler, izler siliniyordu...□

DİPNOTLAR

1 Stefan Zweig, *Kendi Hayatının Şiirini Yazanlar*, (trc. Dr. Ayda Yörükân), Ankara 1995, s. 361-376.

2 Zemahşeri'nin hayatını hikâye ederken faydalandığımız bazı kaynaklar: Nuri Yüce, *Zemahşeri (Hayat ve Eserleri)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XXVI 1986-1993, s. 289-316./inci Koçak, *Zemahşeri ve "Ne'âbigü'l-Kelim"* Adlı Eserinden Örnekler, *Millî Kültür*, Eylül 1985 sayı 50, s. 65-67./Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1988, c. I, s. 201./Gazali, *el-Munkızü min-ad-Dalâl*, (terc. Hülmî Güngör) Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İst. 1990./Nizâmü'l-Mülk, *Şîâset-nâme*, (haz. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı yayını, İst. 1990, *Hayyam ve Rubâifleri* (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılâp Kitabevi, İst. ts.
